

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

Iranian Civilization Research, Volume 7, Issue 1 - Serial Number 13, June 2025

An Overview of Sources on the Elymais Kingdom

Faezeh Firoozi Nejad Shirazi^{1✉} | Sorour Khorashadi²

1. Corresponding Author, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
E-mail: faezeh_firoozi@modares.ac.ir
2. Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
E-mail: s.khorashadi@modares.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: <i>25 Jan 2025</i> Revised: <i>16 April 2025</i> Accepted: <i>01 June 2025</i> Published online: <i>25 June 2025</i> Keywords: <i>Elymais,</i> <i>Overview of sources,</i> <i>Historical texts,</i> <i>Archaeological data.</i>	Elymais was one of the independent states in southwestern Iran during the Seleucid and Parthian periods. Understanding and studying this kingdom is crucial for comprehending the broader historical and archaeological landscape of ancient Iran. Despite the considerable amount of research and archaeological excavations conducted over the past century, our knowledge and understanding of the Elymaeans still remain incomplete, fragmented, and filled with numerous uncertainties. Therefore, undertaking a thorough investigation of this ancient kingdom—particularly by focusing on the various intra-regional dimensions of Elymaean society in comparison to external and neighboring communities—is essential for achieving a holistic view of their political structure, social organization, and cultural identity. Given the numerous ambiguities surrounding this independent kingdom, relying solely on one or a few sources will not be sufficient. It becomes necessary, then, to examine, analyze, and interpret all the relevant sources collectively and in conjunction with one another. Thus, becoming familiar with and identifying the full range of sources related to this ancient civilization is the initial and foundational step toward enhancing our scholarly knowledge and facilitating further, more nuanced studies. The objective of this research is to introduce and systematically categorize Elymaean-related sources and to critically review the existing studies through the following questions: What are the sources for Elymaean studies, and how are they categorized? What kinds of information can each source type yield? Additionally, this study examines, to the extent possible, the thematic and informational nature of the sources discussed.

Cite this article: Firoozi Nejad Shirazi, Faezeh. Khorashadi, Sorour (2025). **An Overview of Sources on the Elymais Kingdom**

Iranian Civilization Research, 7 (1), 131-155.

DOI: 10.22103/JIC.2025.25056.1420

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

Introduction

After the death of Alexander the Great in 323 BC, political, cultural, and social changes in the Near East led to the emergence of independent and semi-independent states across the region. One of the significant kingdoms in southwestern Iran during this period was Elymais, considered descendants of ancient Elam. The Elymais kingdom existed as an independent entity under the influence of the Seleucids and Parthians from the Battle of Ipsus (301 BC) until the rise of Ardashir I of the Sassanid dynasty (224 AD). Despite efforts by the Greeks and Parthians to control the area, Elymais managed to maintain its autonomy (Salaris, 2017: 3).

Most historical documentation related to the Elymaeans comes from Greek and Latin sources, which present challenges such as author biases and the fragmented nature of the information. Additionally, the scarcity of archaeological data has led researchers to over-rely on classical texts, often neglecting the limited but valuable material evidence. Despite a century of archaeological activity in Iran, our understanding of the Elymaean civilization and its material culture remains incomplete. Most studies on the Elymaeans have been fragmented or have focused only on specific aspects of this kingdom. One reason for the neglect in Elymaean studies is inadequate source analysis, which is essential for conducting comprehensive research and addressing focused questions.

Interest in Elymaean studies has increased in recent years, accompanied by targeted excavations in the region. This research aims to collect and systematically present resources and studies related to the Elymaeans, in order to facilitate and promote further research in this area. The main research questions addressed are:

1. What are the sources relevant to Elymaean studies, and how can they be classified?
2. What types of information can be derived from each category of Elymaean sources?

Research Method

This qualitative study aims to provide fundamental insights through a library-based data collection method. It involves a comprehensive review of historical texts and archaeological field reports, employing a descriptive-analytical approach.

Results

The sources related to Elymaean studies can be broadly categorized into three main groups:

1. Historical Texts:
Historical texts, particularly the writings of classical Greek and Roman historians, serve as primary sources for Elymaean studies due to the influence of Hellenistic culture and the focus on western and southwestern Iran during this period. Classical sources recognize the Elymaeans for their strong resistance to Persian and Macedonian-Greek rule (Salaris, 2017:2). Notable historians such as Pliny, Strabo, Appian, Polybius, and Justin provide valuable information about the Elymaeans and their territory. However, these sources are often silent for certain periods, necessitating the use of additional resources. Late Babylonian astronomical records offer significant insights into the final years of Seleucid

English Extended Abstract

rule and the onset of Parthian dominance (Potts, 2002: 343-344). Jewish sources—particularly the Hebrew Bible, which mentions Elam and the Elymaeans approximately 50 times (Jahangirfar & Goshtasb, 2017: 30)—as well as later Jewish writings such as those by Josephus Flavius, also provide important information about this people and their historical context. Chinese sources, though less explored, can provide additional insights into the Parthian period in Iran.

2. **Archaeological Data:** Archaeological investigations have uncovered material remains of the Elymais across Khuzestan, Chaharmahal and Bakhtiari, Kohgiluyeh and Boyer-Ahmad, parts of Fars Province, and along the Persian Gulf (Moradi Norozi, 2013: 2). Studies indicate that the architectural and artistic traditions in Elymais were culturally distinctive in the ancient Near Eastern landscape during the Seleucid-Parthian period. Among the most important material evidence are architectural remains—such as religious structures (sacred platforms) and funerary architecture (tombs)—as well as rock art and coinage. Rock art, the most prominent surviving artistic expression of the Elymaean civilization, includes scenes of worship and prayer, tribute and official appointments, feasting, and hunting. Coins issued by Elymaean kings also provide valuable insights into the political, economic, religious, and cultural conditions of the kingdom.
3. **Contemporary Research:** The third category consists of recent scholarly works on Elymais, including reports from archaeological surveys and excavations, as well as studies on the history, religion, rituals, art, and architecture of the kingdom. This category also encompasses numismatic and linguistic research, particularly those focusing on Elymaean inscriptions.

Conclusion

This study has demonstrated that a wide range of written sources and material evidence contribute to our understanding of the political, social, economic, cultural, and artistic dimensions of the Elymais kingdom. Historical texts—especially the writings of Greek and Roman historians—serve as primary sources for Elymaean studies. However, researchers must contend with limitations such as fragmented information and the complete absence of references during certain periods. Moreover, the political nature of these texts and the authors' unfamiliarity with the region introduce potential biases and inaccuracies, warranting a cautious and critical approach to their interpretation. Other classical and sources, including Chinese chronicles, Jewish writings, Babylonian astronomical diaries, Islamic texts, Syriac literature, and the Bible, offer additional perspectives that can help correct or supplement Greco-Roman narratives. Archaeological findings, particularly the coinage of Elymaean kings, also provide valuable insights into the kingdom's political authority, economic structure, and religious culture. However, numismatic studies face their own challenges, such as the difficulty of definitively attributing certain coins to specific rulers.

Numerous Elymaean sites have been identified and excavated across southwestern Iran. While most excavations have concentrated on lowland areas, the highland zones remain underexplored.

English Extended Abstract

The people of the Zagros region left behind various monuments that, although initially influenced by Elamite, Hellenistic, and Parthian traditions, ultimately evolved into a distinctive Elymaean artistic style. Studying key aspects of Elymaean art—particularly architecture and rock reliefs—is vital for understanding the identity of this civilization and its interactions with neighboring cultures. In sum, achieving a comprehensive understanding of this independent kingdom requires familiarity with the full spectrum of available sources, as well as their careful comparison and critical evaluation.

دانشگاه شهید باهنر کرمان

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شماره الکترونیکی: ۰۸۶۷-۲۸۲۱

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال هفتم، شماره یک (پیاپی ۱۳)، بهار و تابستان ۱۴۰۴

منبع شناسی شاهی الیمایی

فائزه فیروزی نژاد شیرازی^۱ | سرور خراشادی^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه باستان شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. faezeh_firoozi@modares.ac.ir

۲. گروه باستان شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. s.khorashadi@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵ کلیدواژه‌ها: الیمایی، منبع شناسی، متون تاریخی، داده‌های باستان شناسی.	الیمیایان یکی از حکومت‌های مستقل جنوب غربی ایران هم‌زمان با دوره‌های سلوکی و اشکانی بودند که شناخت آنان در فهم روند تاریخ و باستان شناسی ایران باستان اهمیت بسزایی دارد. با وجود پژوهش‌ها و کاوش‌های باستان شناسی صورت گرفته در صد سال اخیر، هنوز اطلاعات ما راجع به الیمیایان ناقص و پراکنده است و با پرسش‌ها و ابهامات بسیاری مواجهیم؛ از این رو پژوهش این تمدن باستانی، به ویژه تمرکز بر وجوه مختلف درون منطقه‌ای الیمیایان در قیاس با جوامع برون منطقه‌ای برای نیل به دیدگاهی کل گرایانه از وضعیت سیاسی- اجتماعی- فرهنگی شان امری ضروری است. نظر به ابهامات فراوان این حکومت مستقل، تمرکز صرف و یک جانبه بر یک یا چند منبع مطالعاتی راهگشا نخواهد بود و نیاز است تا منابع، یکجا و در همسنجی با یکدیگر مورد بررسی و تحلیل قرار گیرند؛ بنابراین آشنایی با کلیه منابع مربوط به این تمدن، نخستین گام در دانش افزایی ما و تسهیل گر مطالعات سپسین است. هدف این پژوهش، معرفی و دسته بندی منابع الیمایی و نگاهی به پژوهش‌های انجام گرفته تا زمان حاضر با طرح این پرسش‌هاست: ۱. منابع مربوط به مطالعات الیمایی چیست و در چه قالبی طبقه بندی می شوند؟ ۲. چه اطلاعاتی از هر دسته از منابع الیمایی قابل حصول است؟ ماحصل این تلاش، معرفی مهم ترین این منابع شامل متون تاریخی به ویژه یونانی و رومی، بابلی، چینی، یهودی، اسلامی، سریانی و کتب مقدس به انضمام داده‌های باستان شناسی شامل سکه‌ها، محوطه‌ها، یادمان‌های معماری، هنر صخره‌ای و پژوهش‌های معاصر است؛ همچنین به ماهیت محتوایی منابع تا حد امکان پرداخته شده است.

استناد: فیروزی نژاد شیرازی، فائزه؛ خراشادی، سرور (۱۴۰۴). **منبع شناسی شاهی الیمایی**. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷ (۱)، ۱۵۵-۱۳۱
 DOI: 10.22103/JIC.2025.25056.1420

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

پس از مرگ اسکندر در ۳۲۳ پ.م. خاور نزدیک در روند دگرگونی‌های سیاسی-فرهنگی-اجتماعی قرارگرفت و این تغییر ساختار قدرت، زمینه‌ساز پیدایش حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل در این منطقه شد (ده‌پهلوان، ۱۳۹۱: ۱۴۵). جنوب‌غربی ایران با توجه به موقعیت خاص جغرافیایی، سیاسی و زیست‌محیطی‌اش، از دیرباز سکونتگاهی شاخص بوده است. یکی از اعصار درخشان این ناحیه، دوره حکمرانی شاهک‌نشین الیمایی است. الیمیاییان که طبق نظر بیشتر مورخان به عنوان بازماندگان ایلام کهن شناخته می‌شوند، به عنوان یک شاهی مستقل، تحت نظر سلوکیان و اشکانیان پس از جنگ ایپسوس (۳۰۱ پ.م.) تا ورود اردشیر ساسانی (۲۲۴ م.) ظهور کردند و علی‌رغم اشتیاق یونانیان، اشکانیان و پارسیان برای تحت کنترل درآوردن این منطقه استراتژیک، دوام آوردند (Salaris, 2017: 3). الیمیاییان در نیمه اول سده دوم ق.م مقلبل سلوکیان مقاومت کردند و پادشاه آنان کامناسکیرس اول در ۱۴۷ پ.م. بر شوش دست‌یافت؛ اما چندی بعد مغلوب سپاه مهرداد اول پارتی در سال‌های ۱۳۸-۱۳۹ پ.م. شدند. سلطنت الیمیاییان با دست‌نشانگی آنان توسط پارتیان ادامه داشت و به‌نظر می‌رسد که از میانه تا اواخر سده اول پ.م. اهمیت پیشین خود را بازیافتند (آژند، ۱۳۹۰: ۵۶).

بیشترین مدارک دربرگیرنده غرب ایران در این دوره، مربوط به منابع یونانی و لاتین است که با معضلاتی چون تعصبات نویسندگان و پراکندگی مطالب مرتبط با الیمیاییان همراه است. کمبود داده‌های باستان‌شناختی در این حوزه باعث شد تا محققان بیش از حد بر مکتوبات غربی تمرکز کنند و آن‌گونه که باید به داده‌های مادی هرچند اندک، اما مهم الیمایی نپردازند؛ حال آنکه توجه به این شواهد می‌تواند در راستی‌آزمایی و تصحیح متون تاریخی تا حدی راهگشا باشد.

با گذشت بیش از یک‌صد سال فعالیت باستان‌شناسی و پژوهشی، دانش ما از تمدن الیمایی و مظاهر مادی آن تا رسیدن به وضعیت مطلوب، هنوز فاصله زیادی دارد. شناخت این تمدن به عنوان یکی از تمدن‌های مستقل در جنوب‌غرب ایران که تأثیرات فرهنگی قابل ملاحظه‌ای در منطقه داشته است، ضروری می‌نماید. از میان معدود پژوهش‌های صورت‌گرفته در خصوص الیمیاییان، عمده آن‌ها پراکنده بوده و یا فقط به جنبه خاصی از این حکومت پرداخته‌اند؛ شاید بتوان یکی از دلایل مهجور ماندن تمدن الیمایی، کمبود پژوهش‌های جامع‌نگر و یا حتی عدم تمایل پژوهشگران به این حوزه را در ضعف منبع‌شناسی یا منابع مطالعاتی آنان یافت. در دهه‌های اخیر توجه پژوهشگران نسبت به مطالعات الیمایی تا حدی جلب و کاوش‌های هدفمندی نیز در راستای کشف شواهد مادی در مناطق مغفول قلمروی آنان سامان یافته است. برای انجام یک پژوهش جامع و پاسخ به پرسش‌های هدفمند، نخست شناخت منابع مربوط به دوره الیمایی و سپس همسنجی و صحت‌سنجی آن‌ها ضروری است. هدف این پژوهش، گردآوری و معرفی یکجای منابع و مطالعات انجام‌گرفته به صورت طبقه‌بندی شده تا زمان حاضر به منظور سوق‌دادن بیشتر پژوهشگران به حیطه الیمایی‌شناسی و تسهیل بخشی مطالعات سپسین است. پرسش‌های مطرح‌شده در این پژوهش عبارتند از:

۱. منابع مربوط به مطالعات الیمایی چیست و در چه قالبی طبقه‌بندی می‌شود؟

۲. چه اطلاعاتی از هر دسته از منابع الیمایی قابل حصول است؟

۱-۲- پیشینه پژوهش

علی‌رغم انجام مطالعاتی در خصوص شاهی الیمایی که هر یک به بخشی از جنبه‌های آن پرداخته‌اند و تا حد امکان در خلال این جستار نیز معرفی شده و مورد استناد قرار گرفته‌اند، تا کنون پژوهشی مستقل با هدف منبع‌شناسی این حکومت با رویکرد مدنظر نگارندگان نگاشته نشده است؛ شاید نزدیک‌ترین کار پژوهشی به این جستار را بتوان مقاله «مروری بر مطالعات الیمایی» (محمدی‌فر و خوانی، ۱۳۹۶) دانست.

۳-۱- روش تحقیق

در این پژوهش کیفی که هدف آن بنیادین است، روش گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای با مروری بر متون تاریخی و گزارشات فعالیت‌های میدانی باستان‌شناسی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است.

۲- متون تاریخی

۲-۱- منابع کلاسیک یونانی و رومی

در دوره‌های سلوکی و اشکانی به دلیل نفوذ فرهنگ هلنی در منطقه، توجه مورخان و جغرافی‌دانان کلاسیک به ایران و مخصوصاً نواحی جنوب‌غربی آن جلب شد؛ با این وجود نظر به اشارات اندک و پراکنده، به‌نظر می‌رسد که مورخان کلاسیک یا از الیمایی و ساکنان آن غافل بوده‌اند و یا اطلاعات مفیدی برای گزارش از میان نوشته‌های پیشینیان نیافته‌اند. در منابع کلاسیک، الیمیاییان به دلیل مقاومت شدیدشان در برابر سلطهٔ پارسی‌ها و یونانی-مقدونی‌ها مشهورند (Salaris, 2017:2)؛ از جمله مشکلات منابع کلاسیک به پراکنده‌بودن گزارش‌های مربوط به الیمیاییان در آن‌ها و نیز این مسئله که اغلب مورخان یونانی و رومی خود به میان‌رودان و ایران سفر نکرده و به نوشته‌های جهانگردان معاصر و نویسندگان قدیم تکیه داشته‌اند، می‌توان اشاره کرد (Hansman, 1967:30). اکثر مورخانی که به الیمیاییان پرداخته‌اند، غالباً با دولت اشکانی در جنگ بوده‌اند؛ بنابراین نوشته‌ها و گزارش‌های آنان عموماً مبرا از خصومت نیست (Salaris, 2014:5).

قدیمی‌ترین اشاره به الیمیاییان، در زمان اسکندر در شرح سفر دریایی نئارخوس^۱، دریا سالار یونانی آمده که استرابو آن را نقل کرده است؛ طبق آن، الیمیایی‌ها گروهی غارتگر در هم‌سایگی شوشانی‌ها و پارس‌ها بودند و از شاهان هخامنشی خراج دریافت می‌کردند (Strabo, XI.13.6). استرابو حتی در توصیف الیمیایی‌ها به عنوان «کوه‌نشین و یغماگر» از اصطلاحات نئارخوس استفاده و الیمیایی را به‌عنوان کشوری غالباً ناهموار توصیف کرده که هم‌سایه شوشان و محل سکونت راهزنانی است که علیه شوشی‌ها می‌جنگیدند. طبق گفته او، الیمیاییان با اوکسی‌ها^۲، کسه‌ای‌ها^۳ و ساکنان شوش در نزاعی دائمی بودند (Strabo, XV.3.12).

اطلاعات ارائه شده در متون کلاسیک در مورد قلمروی الیمیاییان، اغلب مبهم و متناقض است؛ فزون بر این، مرزهای منطقهٔ الیمیایی بارها در طول تاریخ تغییر کرده است. از میان جغرافی‌دانان و مورخان، استرابو و پلینی دربارهٔ این قوم و قلمروی آنان اطلاعات بیشتری داده‌اند. استرابو اولین کسی است که به مسکن الیمیایی‌ها اشاره کرده و منطقهٔ الیمیایی را کوهستانی در شمال شرقی دشت شوشان دانسته است (Strabo, XVI.1.17). پلینی نیز قلمروی الیمیایی را از رودخانهٔ آراتیس (زهره) تا رودخانهٔ اولاتوس (کرخه) و دشت شوشان قرار داده است (Pliny, VI.31.134-135).

پس از فتوحات اسکندر، به مدت بیش از یک قرن از الیمیاییان در منابع ذکری نرفته است. به‌نظر می‌رسد که در گزارشی از پولیبیوس، الیمیاییان در سال ۲۱۹/۲۲۰ پ.م. به عنوان متحد مولون^۴، ساتراپ سلوکی ماد، در شورش علیه آنتیوخوس سوم، دوباره در صفحهٔ تاریخ ظاهر شده‌اند (Polybius, V.40-54). به گزارش استرابو، مولون هنگام حمله به شوشان و بابل در لشکر خود توسط گروه‌هایی از الیمیایی‌ها و کوسی‌ها حمایت می‌شد (Strabo, XVI.1.17).

در سال ۱۹۰ پ.م. لیوی به حضور ۴۰۰۰ نفر از فلاخن‌اندازان سیرتی^۵ و کمانداران الیمیایی در ارتش آنتیوخوس سوم برای تهاجم به یونان (نبرد مگنسیا) اشاره می‌کند (Livy, XXXVII.40). آپیان این کمانداران الیمیایی را سوارانی بر شترهای تندرو توصیف کرده که با مهارت از بالای کوه‌های خود تیراندازی می‌کردند (Appian, LXVI.6.32). دیودور در سال ۱۸۷ پ.م. گزارشی از غارت گنجینهٔ طلا و نقره که در معبد بعل/زئوس در قلمروی الیمیایی نگهداری می‌شد، توسط آنتیوخوس سوم برای

¹ Nearchus (360-312 BC)

² Uxxi

³ Cossaei

⁴ Molon

⁵ Cyrtii

پرداخت خراج به روم ارائه کرده است (Diodorus Siculus, XXVIII; XXIX.15). گزارشی از استرابو و یوستین نیز در خصوص این هجوم و عدم موفقیت و کشته شدن وی توسط الیمایی‌ها موجود است (Strabo, XVI.1.18; Justin, XXXII.2); هرچند برخی محققان اطلاق اقدام «غارت» با هدف دستیابی به فلزات گرانبه‌ای معبد بل برای پرداخت غرامت جنگی به رومیان را به منابع ضد سلوکی نسبت داده و معتقدند که واقعیت بایستی چیز دیگری باشد؛ چراکه آنتیوخوس می‌توانسته معبد ثروتمند نزدیکتری را بیلید؛ بنابراین انگیزه اصلی وی از فتح این معبد، اثبات اقتدار سیاسی‌اش بر منطقه بوده است (Coloru, 2021). طبق گزارش پولیبیوس و سپس آپیان، آنتیوخوس چهارم، دیگر پادشاه سلوکی نیز به دنبال غارت معبد مقدس و ثروتمند دیگر الیماییان یعنی معبد آرتامیس/نلنایا/ونوس/دیلنا بود (Polybius, XXI.11; Appian, Syr.66); اما مجدداً الیماییان از اهداف وی آگاه شده و او را ناکام گذاشتند. آنتیوخوس به گابه (۱ صفحه‌ای) عقب‌نشینی کرد و در سال ۱۶۴ پ.م. درگذشت (Polybius, XXI.11). سرنوشت مشابه آنتیوخوس سوم و چهارم در ناکامی این به اصطلاح غارت، محققان را به سمت این تحلیل سوق داده که لشکرکشی آنان یک ماجراجویی و غارتگری صرف نبوده است؛ بلکه آنان می‌خواستند با مصادره ثروت معابد محلی در مناطق مختلف، قدرت سیاسی خود را به رخ بکشانند (Coloru, 2021). طبق خبری از یوستین، نیروهای الیمایی، بلخی و پارسی در بهار سال ۱۴۱ پ.م. در کنار سلوکیان (دمتریوس دوم) به نبرد با مهرداد اول پرداختند (Justin, XXXVI.1.14). در گزارشی دیگر از این مورخ در سال ۱۳۹/۱۴۰ پ.م. مهرداد اول پس از بازگشت از هیرکانیا با شاه الیمایی وارد جنگ شده و پس از غلبه بر او، این منطقه را به متصرفات خود افزود (Justin, XLI.6.8). استرابو نیز به پادشاهی پارتی اشاره کرده است که با لشکری عظیم به سرزمین الیمایی یورش می‌برد، معابد آتنا و دیانا/آزارا را غارت و شهر سلوکیه هدیفون را نیز اشغال می‌کند (Strabo, XVI.1.18).

با توجه شی حدود یک قرن، گزارش‌هایی از مکاتباتی میان پومپه و شاهان الیمایی در سال ۶۵ پ.م. توسط پلوتارک ارائه شده است (Plutarch, Life of Pompey, 36). در نیمه نخست قرن اول م. در منابع رومی، الیماییان به عنوان متحدان تیرداد سوم در شورش او علیه اردوان سوم ذکر می‌شوند (Tacitus, Annales, VI.44). از نیمه دوم قرن اول تا پایان قرن دوم م. منابع کلاسیک در خصوص الیماییان در سکوت کامل‌اند و باید از منابع دیگری چون کتیبه‌ها و سکه‌ها یاری جست. آنچه ذکر شد، خلاصه‌ای از مهم‌ترین اشارات در متون کلاسیک یونانی و رومی در خصوص الیماییان بود. فهرستی از منابع دست‌اولی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به سرزمین الیمایی و مردم آن مربوط می‌شود، در یک توالی زمانی در جدول ۱ آمده است. از جنبه‌های غیرسیاسی الیماییان اطلاعات زیادی در دست نیست و از محدود گزارش‌ها در این خصوص می‌توان به یادداشتی از پلینی اشاره کرد که طبق آن، ساکنان عربستان چوب درختی به نام براتوس^۶ را که خواص شگفت‌انگیزی داشته است از سرزمین الیمایی وارد می‌کردند (Pliny, XII.39.1; پاتس، ۱۳۹۵: ۶۲۱).

۲-۲- منابع بابلی

یادداشت‌های نجومی بابلی متأخر که با انتشار جلد سوم مجموعه *دفترهای نجومی بابلی* توسط هانگر و ساکس^۷ در دسترس قرار گرفتند، افزون بر ثبت مشاهدات نجومی و رویدادهای سیاسی، اطلاعات تاریخی ارزشمندی از بازه زمانی ۱۴۵ تا ۱۲۴ پ.م. درباره واپسین سال‌های سلطه سلوکیان در شرق و آغاز برآمدن اشکانیان ارائه می‌دهند (Potts, 2002: 343–344). این متون به‌ویژه دربردارنده اطلاعاتی درباره پنج رویداد مجزا مرتبط با الیماییان‌اند؛ اطلاعاتی که می‌توانند در تکمیل یا بازنگری برخی ابهامات موجود در روایت‌های یونانی و رومی یا تف‌سیرهای مبتنی بر منابع سکه‌شناختی نقش ایفا کنند. از خلال این یادداشت‌ها

^۶ Bratus

^۷ Sachs, A. J., & Hunger, H. (1996). *Astronomical diaries and related texts from Babylonia: Volume III, Diaries from 164 B.C. to 61 B.C.* Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

^۸ دنیل پاتس با گردآوری و نظم‌بخشی داده‌های پراکنده مربوط به الیماییان در دفترهای نجومی بابلی، این اطلاعات را به صورت منسجم استخراج و تحلیل کرده و در قالب مقاله‌ای مستقل منتشر کرد.

امکان ترسیم تصویری روشن‌تر از شیوه‌های اعمال قدرت، تحرکات نظامی و بلندپروازی‌های ار ضی شاهان الیمایی در مقطعی فراهم می‌شود که هم‌زمان با ظهور و تثبیت قدرت اشکانیان است (Ibid: 344–354).

۲-۳- منابع یهودی و عبرانی

۳-۲-۱- کتب مقدس

مهمترین منبع دینی تاریخ یهود، کتاب مقدس است. در کتاب مقدس و سایر آثار مردود از سوی کلیسا، بیش از ۵۰ بار به ایلام و ایلامیان، شوش و الیمایی اشاره شده است (جهانگیرفر و گشتاسب، ۱۳۹۵: ۳۰). نکته‌ای که در این آثار به چشم می‌خورد، این است که به نظر می‌رسد به واژگان «ایلام» و «الیمایی» در موارد متعددی در یک زمان اشاره شده است. نخستین اشاره به نام سرزمین الیمایی در کتاب توبیت بدون توضیحی آمده است (Tobit 2:10, New Revised Standard Version Catholic Edition). در نسخه یونانی قدیم کتاب دانیال نیز از شهر شوش در سرزمین الیمایی ذکری به میان آمده است (Daniel 8:2, Old Greek version, New English Translation of the Septuagint). در کتاب اول مکابیان گزارشی از تلاش برای غارت معبدی ثروتمند در سرزمین الیمایی توسط آنتیوخوس چهارم نقل شده است (1 Maccabees 6:1–4, New Revised Standard Version Catholic Edition). در کتاب جودیت نیز شخصی به نام آریوخ به عنوان شاه الیماییان ذکر شده که مردم سرزمین او به نبوکدنصر یاری رسانیده‌اند (Judith 1:6, New Revised Standard Version Catholic Edition).

۳-۲-۲- نوشته‌های مورخان یهودی

یوسف فلاویوس مورخ عبری‌زبان یهودی سده چهارم م. در تألیفی به نام «دوران عتیق قوم یهود» که متأثر از منابع دینی به‌ویژه تورات بوده است، فزون بر اطلاعات مفصل درباره قوم یهود، به حوادث دوران هخامنشی، سلوکی و اشکانی نیز اشاراتی داشته است (جعفری‌دهقی، ۱۳۸۲: ۱۲۱). وی در نوشته‌های خود به معبدی غنی به نام دیانا در سرزمین الیمایی اشاره کرده که آنتیوخوس در جستجوی آن بوده است؛ باین وجود او در مورد گزارش پولیبیوس از کشته‌شدن آنتیوخوس به صرف داشتن انگیزه غارت و نه انجام آن، تردید کرده و در صورت پذیرش این قتل نیز، علت آن را غارت معبد اورشلیم دانسته است، نه دیانا (Josephus, A.J. 12.355-359).

۴-۲- منابع چینی

منابع چینی از منابعی هستند که تا کنون کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. چین در قرن اول و دوم پ.م. تحت حکومت امپراتور وو^{۱۰} از سلسله هان قرارداد داشت که ارتباط خود با همسایه‌های غربی را تقویت کرد و سفرایی را به این سرزمین‌ها اعزام داشت. گزارش این سفرها اطلاعات تاریخی مفیدی از حکومت اشکانیان در ایران می‌دهد. در کتاب شی‌جی^{۱۱} اثر سیما کیان^{۱۲} (Yu, 2013: 46)، هان شو^{۱۳} اثر بان گو^{۱۴} (Yu, 2013: 51) و هو هان شو^{۱۵} اثر فان یی^{۱۶} (Yu, 2013: 61-62) توصیفات از

^۹ کتاب‌های توبیت، مکابیان و جودیت طبق سنت کاتولیک و ارتدکس در زمره کتاب‌های قانون ثانی (Deuterocanonical Books) و طبق سنت پروتستان در زمره کتاب‌های مردود یا آپوکریفا (Apocrypha) قرار می‌گیرند.

^{۱۰} Wudi

^{۱۱} Shiji, ch. 123. Translation in Yu, *China and the Ancient Mediterranean World: A Survey of Ancient Chinese Sources*, p. 46

^{۱۲} Sima Qian (145-86 BC)

^{۱۳} Hanshu, ch. 96. Translation in Yu, *China and the Ancient Mediterranean World: A Survey of Ancient Chinese Sources*, p. 51

^{۱۴} Ban Gu (32-92 AD)

^{۱۵} Hou Hanshu, ch.88. Translation in Yu, *China and the Ancient Mediterranean World: A Survey of Ancient Chinese Sources*, pp. 61–62.

^{۱۶} Fan Ye (389-445 AD)

سرزمینی به نام تیائوژی^{۱۷} وجود دارد که با توجه به توصیف و مقایسه آن با سایر متون، برخی محققان شوشان (قلمروی الیماییان) و خاراکس را گزینه‌های محتمل برای مکان‌یابی این سرزمین دانسته‌اند (Salaris, 2017: 386-388).

۵-۲- منابع اسلامی و سریانی

جایگاه سیاسی الیمایی در اواخر دوره پارتی و سپس دوره ساسانی را به دشواری می‌توان بر پایه داده‌های اندک موجود مشخص کرد. مورخان اسلامی در زمان سلطنت اردشیر از واژه «اهواز» برای نام‌بردن از بخش جنوب‌غربی ایران استفاده کرده‌اند. طبق گزارش طبری و ابن اثیر فرمانروای اهواز در زمان اردشیر شخصی به نام «نیروفر» بود که از طرف اردوان پنجم مأمور دستگیری اردشیر شد؛ اما تاب مقاومت در برابر اردشیر را نداشته و شکست خورد (طبری، ۱۳۷۵: ۵۸۳؛ ابن اثیر، ۱۳۷۰: ۴۴۴). با وجود عدم اطمینان از هویت این شاه، می‌توان به این نکته پی‌برد که منطقه اهواز بخشی از قلمروی نیمه‌مستقل الیمایی در اواخر دوره پارتی بوده‌است (Widengren, 1971: 738). به گفته اصطخری و ابن حوقل، مورخان قرن ۴ ه.ق، مردمان این منطقه غیر از فارسی، عربی، آرامی و عبری به زبانی به نام خوزی نیز سخن می‌گفتند (اصطخری، ۱۳۴۰: ۹۱؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۶) که ممکن است شکلی متأخر از زبان الیمایی بوده‌باشد (پاتس، ۱۳۹۵: ۶۳۲).

پس از فتح ایران توسط مسلمانان، در منابع مسیحیان نسطوری از نام ایلام برای شناسایی استان مذهبی کلیسای نسطوری استفاده شده و در منابع سده‌های هشتم تا چهاردهم م. بارها به این استان مذهبی اشاره شده که ظاهراً سرانجام در برابر هجوم تیمور تسلیم شده‌است (همان: ۶۲۵).

جدول ۲-۱- فهرست منابع دست‌اول در خصوص الیماییان (مستقیم و غیرمستقیم) (Salaris, 2017: 378).

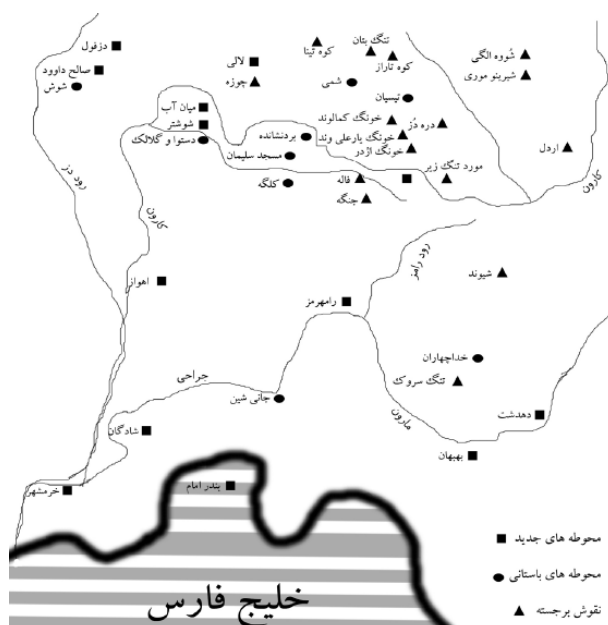
مورخ	اثر	بازه زمانی
هرودوت (Herodotus)	تاریخ هرودوت	پس از ۴۵۰ پ.م.
پولیبیوس (Polybius)	تاریخ پولیبیوس	قرن ۲ پ.م.
دیودور سیسیلی (Diodorus Siculus)	کتابخانه تاریخی	قرن ۱ پ.م.
تروگوس پومپئوس (Trogus Pompeius)	تاریخ فیلیپیکا (نقل بخشی از آن توسط یوستین)	قرن ۱ پ.م.
استرابو (Strabo)	جغرافیای استرابو	قرن ۱ پ.م.
لیوی (Livy)	تاریخ روم	قرن ۱ پ.م. - ۱ م.
کوینتوس کورتیوس روفوس (Quintus Curtius Rufus)	تاریخ اسکندر بزرگ	قرن ۱ م.
پلینی قدیم (Pliny the Elder)	تاریخ طبیعی	قرن ۱ م.
یوسف فلاویوس (Titus Flavius Josephus)	تاریخ باستان یهود	قرن ۱ م.
پلوتارک (Plutarch)	زندگی‌های موازی (حیات مردان نامی)	۱۲۰-۴۶ م.
لوسیان (Lucian)	عمر طولانی (ماکروبی)	۱۸۰-۱۲۵ م.
تاکیتوس (Tacitus)	آنالس (تاریخ امپراتوری روم)	قرن ۱-۲ م.
آپیان (Appian)	سیریکا (جنگ‌های سوریه)	قرن ۲ م.
بطلمیوس کلودیوس (Claudius Ptolemaeus)	جغرافیای بطلمیوس	قرن ۲ م.
آریان (Arrian)	تاریخ هند (ایندیکا)	قرن ۲ م.
دیو کاسیوس (Cassius Dio)	تاریخ روم	قرن ۲-۳ م.
آلیان (Aelian)	در باب طبیعت حیوانات	قرن ۳ م.
فیلوسترآتوس (Philostratus)	زندگی آپولونیوس تیانیایی	قرن ۳ م.
پروفریوس (Porphyrius of Tyre)	در برابر مسیحیان	قرن ۳ م.
یوسیبوس قیصریه (Eusebius of Caesarea)	وقایع‌نامه (کرونیکون)	قرن ۳-۴ م.
جروم قدیس (St. Jerome)	تفسیر دانیال	قرن ۴-۵ م.
آمیانوس مارسلینوس (Ammianus Marcellinus)	تاریخ روم	قرن ۴ م.
استفان بیزانسی (Stephen of Byzantium)	فرهنگ جغرافیایی اتنیکا	قرن ۶ م.
یونانس زوناراس (Zonaras)	گزیده‌های تاریخ	قرن ۱۱-۱۲ م.

¹⁷ Tiaozhi

۳- داده‌های باستان‌شناسی

با گذشت بیش از صد سال فعالیت باستان‌شناسی در ایران، دانش ما از الیمایی و مظاهر مادی آن تا رسیدن به یک وضعیت مطلوب، هنوز راه زیادی دارد. در جغرافیای دوگانه مرتفع و جلگه‌ای جنوب غرب ایران به دلیل دشواری دسترسی، فعالیت‌های باستان‌شناسی با تمرکز بر مناطق کم‌ارتفاع و دشت‌ها صورت گرفته و در مناطق کوهستانی الیمایی به شدت محدود بوده و مانع از توسعه دید کلی از منطقه شده‌است. به دلیل تأثیر زیاد فرهنگ یونانی و اشکانی در مراکز بزرگ شهری جنوب غرب ایران مانند شوش، تمرکز صرف کاوش‌ها در این مناطق نمی‌تواند اطلاعات جامعی از جنبه‌های مختلف این تمدن در اختیار ما قرار دهد و برای شناخت بیشتر و پاسخ به ابهامات موجود، گسترش فعالیت‌های باستان‌شناسی به مناطق مرتفع‌تر ضروری است.

الیمیاییان، ساکنان کوهستان‌های میانی زاگرس، در منطقه خود آثار یادمانی مختلفی برجای گذاشتند که هرچند در آغاز متأثر از هنر ایلامی، هلنی و پارتی بود، اما در نهایت منجر به خلق هنر الیمایی شد. پژوهش‌ها در قرون اخیر نشان می‌دهد که سنت‌های هنری در قلمروی الیمایی از نظر فرهنگی در چشم‌انداز باستانی خاور نزدیک در دوره سلوکی- اشکانی منحصربه‌فرد بوده‌است. مردم این منطقه عناصری از فرهنگ‌های مختلف مانند عناصر سوری- میان‌رودانی، ایرانی یا ایلامی را در یک رویکرد نوآورانه جدید با هم ترکیب کرده و از این سنت‌های هنری پررونق برای برآورده کردن نیازهای محلی خود بهره‌جستند (Salaris, 2017: 258-259). بقایای مادی این سلسله شامل معماری، فلزکاری، تدفین، سفال، سکه و نقش برجسته در استان‌های خوزستان، چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویراحمد، بخش‌هایی از استان فارس تا کرانه‌های خلیج فارس یافت شده‌است (مرادی نوروژی، ۱۳۹۲: ۲) (شکل ۱).

تصویر ۱-۳- گستره محوطه‌ها و آثار الیمایی در جنوب غرب ایران (محمدی فر و خونی، ۱۳۹۶: نقشه ۱).

۱-۳- آثار و بقایای معماری

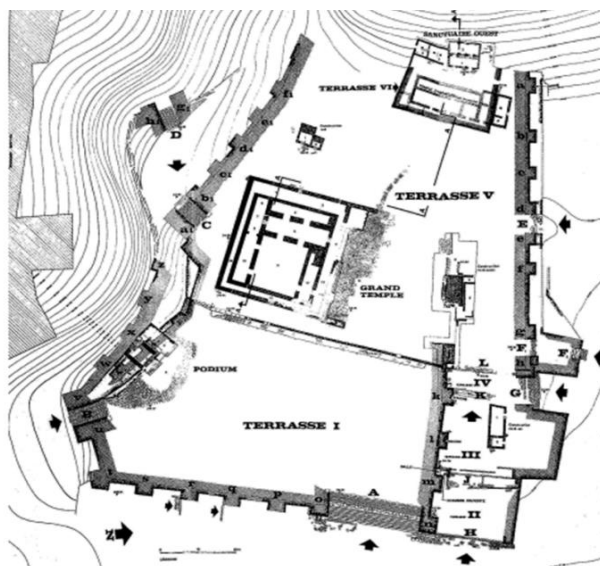
۱-۳-۱- معماری مذهبی

الیمیاییان با ساخت تختگاه‌های بزرگ، نیایشگاه‌های خود را با بر پایه سنت‌های بومی و با تأثیرپذیری از سبک‌های ایرانی، یونانی و میان‌رودانی برپا ساختند. تختگاه‌ها مکان‌هایی مخصوص عبادت بودند که بر روی قله‌هایی با دیوارهای محصورکننده ایجاد می‌شدند؛ در این تختگاه‌ها برای ایجاد سکوها، محراب‌ها، پایه‌ها و سمه‌ها و به‌طور کلی برای ایجاد یک معبد، عمدتاً از

بلوک‌های سنگی تراش‌نخورده استفاده می‌کردند که با دقت در کنار هم چیده می‌شدند (روحانی رانکوهی، ۱۳۹۶: ۴۸). از عنا صر مهم معماری مذهبی الیمایی می‌توان به صفه یا تختگاه، سکوی قربانی و نذورات، تالار ستون‌دار، حیاط یا محوطه روباز، تالار مربعی، اتاق‌های جنبی مستطیل شکل، فضاهای اضافی با ورودی‌های مجزا، ستون‌ها و سر ستون‌ها اشاره کرد (Rouhani Rankouhi et al., 2023: 207-210).

• نیایشگاه سرمسجد (مسجد سلیمان)

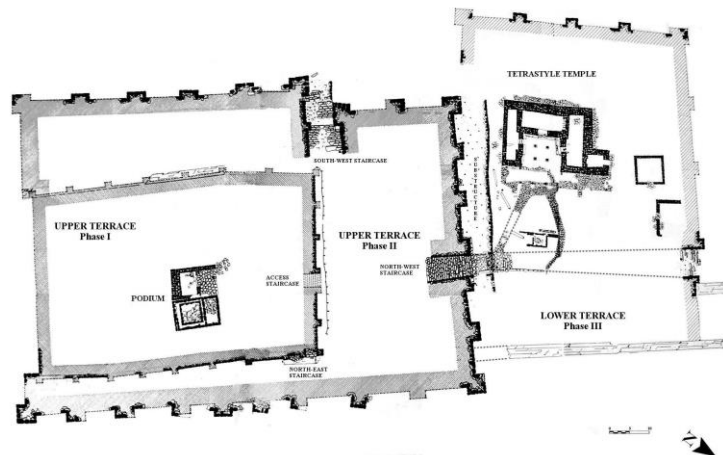
صفه سرمسجد در شمال شهرستان مسجد سلیمان قرار دارد. در این محل در دامنه کوه چند سکو به صورت طبقه طبقه روی هم ساخته و هر طبقه به وسیله پلکانی به سکوی بالاتر متصل شده‌است؛ این سکوها با قطعه‌سنگ‌های بزرگ نتراشیده برپا شده‌است. صفه مطابق جهت‌های اصلی ساخته شده و از غرب به کوه تکیه دارد و پلکان اصلی سکو در سمت شرق قرار گرفته‌است؛ این مجموعه در کل دارای ۱۱ رشته پلکان بوده و در دو مرحله ساخته شده‌است. در صفه I سکویی نیایشی ساخته شده که به بنایی سه‌ایوانی ختم شده‌است؛ همچنین آثار دو معبد در صفه V کشف شد که توسط گیرشمن به «معبد بزرگ» و «معبد هرکول» نام‌گذاری شده‌اند (شکل ۲) (Ghirshman 1976: 55-74). در سرمسجد مصنوعات زیادی از جمله سفال، پیکره‌های سنگی و سکه‌های الیمایی و ساسانی به دست آمده که اکثر آن‌ها در حوالی دو معبد بزرگ و هرکول پیدا شده‌اند (Salaris, 2017: 81).

تصویر ۳-۱-۱-۱- پلان گیرشمن از بخش‌های مختلف نیایشگاه سرمسجد (Ghirshman, 1976: plan III).

• نیایشگاه برده‌نشانده (مسجد سلیمان)

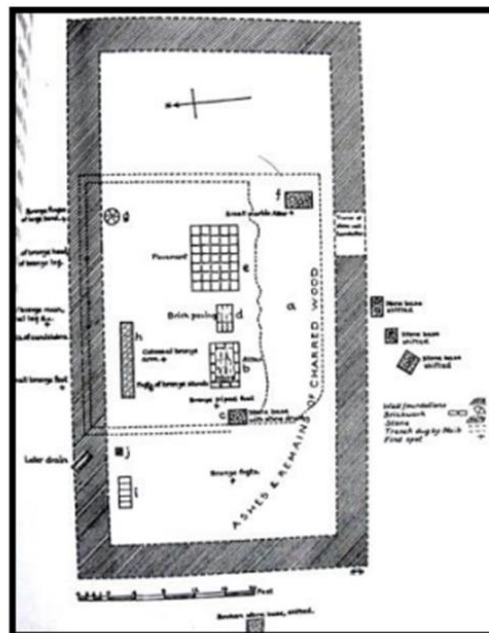
صفه برده‌نشانده در حدود ۲۰ کیلومتری شمال شرقی مسجد سلیمان قرار دارد. صفه، مستطیل شکل و به صورت خشکه‌چین ساخته شده‌است؛ زوایای آن منطبق با جهات اصلی بوده و از شرق به کوه تکیه دارد. صفه مزبور به دو بخش فوقانی (I و II) و تحتانی (III) تقسیم شده و در سه مرحله توسعه یافته‌است. تنها بنایی که روی صفه فوقانی ساخته شده، سکویی نیایشی است که در سه مرحله توسعه یافته‌است. بر صفه پایینی، معبدی واقع شده که گیرشمن آن را معبد چهار ستونی نامیده‌است (شکل ۳)؛ همچنین بنایی کاخ‌مانند در حدود ۲۰۰ متری معبد به صورت مجزا بر روی یک تراس کوچک ایجاد شده و در ۱۰۰ متری شمال این بنا، ویرانه‌های روستایی توسط گیرشمن گزارش شده‌است (Ghirshman 1976: 10-39). مصنوعات کشف شده در برده‌نشانده متنوع بوده و شامل جواهرات و مصنوعات کوچک فلزی و سفالی، سکه‌ها و عنا صر معماری مانند سر ستون‌ها است (Salaris, 2014: 58).

تصویر ۳-۱-۲- پلان گیرشمن از صفت برده‌نشاندۀ (Ghirshman, 1976: plan I).

• نیایشگاه کال‌چندار شمی

منطقه شمی در حدود ۴۵ کیلومتری شمال‌غربی ایذه واقع است. کشف اتفاقی مجسمه معروف شمی و تعدادی مجسمه مفرغی دیگر، اشتاین را به کاوش در این محوطه ترغیب کرد (محمدی‌فر، ۱۳۹۴: ۱۴۷) و در نهایت منجر به کشف یک تختگاه عظیم شامل بقایای معبدی محصور شده، سکویی آجری (سکوی قربانی) در میانه بنا و دو محوطه آجر فرش شد. ۱۹ گوردخمه نیز در پایین نیایشگاه شناسایی شد که دیواره‌های آن‌ها از سنگ‌های قواره شده شکله‌چین در زیر زمین ساخته شده بود و پوشش خرپشته‌ای داشتند (مهرکیان و مسینا، ۱۳۹۳: ۴۳۰).

تصویر ۳-۱-۳- پلان اشتاین از تختگاه کال‌چندار (Stein, 1940).

• نیایشگاه کلگه (مسجد سلیمان)

تپه کلگه‌زرین در جبهه جنوبی مسجد سلیمان و مشرف به شهر قرار گرفته است؛ این تپه با برش و حجاری به صورت یک صفت مستطیل شکل و شاید چندطبقه درآمده است. با توجه به دیواره‌های آشکار شده، به نظر می‌رسد که کل سازه ارتفاعی بیش از سه متر

داشته‌است. معماری این نیایشگاه به سبک معماری بردنشانده، به صورت تختگاهی است که معبدی بر بالای آن قرار داشته‌است. در غرب این نیایشگاه و در حاشیه خارجی تختگاه، نقش برجسته‌ای از یک صحنه آیینی قربانی کشف شده‌است (سرفراز، ۱۳۵۷).

• سایر تختگاه‌ها

در دهه‌های اخیر، بررسی‌های باستان‌شناسی منجر به نویافته‌هایی در گستره جغرافیایی الیمایی شد؛ از آن میان می‌توان به تختگاه سنگر در ۳۰۰ متری غرب رو ستای سادات‌حیات‌غیب در مسجد سلیمان، تختگاه بتوند در ۱۵۰ متری شمال رو ستای بتوند در مسجد سلیمان و تختگاه بابک در ۱۵۰ متری جنوب کافه بابک در منطقه برده‌نشانده اشاره کرد (سرداری‌زارچی و همکاران، ۱۳۹۳: ۶۸).

۱-۳-۲- معماری تدفینی

در دوره اشکانی، با توجه به تعدد مذاهب شاهد شیوه‌های تدفین گوناگونی در قلمروی آنان هستیم (محمدی‌فر، ۱۳۹۴: ۴۸). بر پایه کاوش‌های باستان‌شناسی گونه‌هایی از معماری تدفینی الیمیاییان در جنوب غربی ایران و محوطه‌هایی چون شوش، دستوار، گالاک، صالح‌داوود، کال‌چندار شمی، چشمه‌چلوار، قلعه شپاس، کافه‌بابک و هشتلیک به دست آمده‌است. شباهت‌های قابل مقایسه‌ای میان این آرامگاه‌ها با تدفین‌های تمدن‌های پیشین منطقه (میان‌رودان) و حکومت‌های هم‌زمان الیمیاییان (سلوکیان و اشکانیان) وجود دارد. با توجه به تفاوت‌های زیست‌محیطی کوه و دشت، معماری آرامگاه‌های الیمایی را می‌توان به دو نوع کوهستانی و دشتی طبقه‌بندی کرد. نظر به موقعیت آن‌ها نسبت به سطح زمین، آرامگاه‌های کوهستانی به آرامگاه‌های زیرزمینی و آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی و آرامگاه‌های سطح زمین و آرامگاه‌های دشتی نیز به دو گونه آرامگاه‌های زیرزمینی (سردابه‌ای) و آرامگاه‌های نیمه‌زیرزمینی طبقه‌بندی می‌شوند (محمدی‌فر و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۰۸-۱۰۰).

۲-۳- هنر صخره‌ای

هنر صخره‌ای مهم‌ترین و پربسامدترین هنر الیمایی است که حول سه قطب اصلی هنری تنگ سروک، ایزده (مالمیر) و شیمبار توسعه یافت. گرچه سبک هنر صخره‌ای الیمایی منعکس‌کننده ویژگی‌هایی از هنر صخره‌تراشی اشکانی‌ست، اما این شاخصه‌ها با نیازهای محلی منطبق شده‌است (Salaris, 2017: 259). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نقش‌برجسته‌های الیمایی تنوع موضوعی‌ست. این نقوش برجسته را می‌توان به دو گروه مذهبی و غیرمذهبی دسته‌بندی کرد. نقوش مذهبی خود به دو دسته ۱- صحنه‌های پرستش و احترام، ۲- صحنه‌های نیایش، تقسیم‌بندی شده و نقوش غیرمذهبی نیز در شش زیرمجموعه شامل ۱- صحنه‌های ادای احترام و اعطای منصب، ۲- صحنه‌های بزم، ۳- صحنه‌های شکار، ۴- صحنه‌های جنگ سواران، ۵- نقوش ترکیبی و نقش‌برجسته سوارکار، قابل بررسی‌اند. مهم‌ترین ویژگی‌های فنی و سبک شناختی نقوش الیمایی علاوه بر چندگونگی مضامین، ویژگی‌گرایی، طبیعت‌گریزی، خطی‌بودن و عمق کم نقوش، تمام‌رخ‌نمایی، ایستایی نقوش و روایت‌مداری است (مرادی‌نوروزی، ۱۳۹۲: ۵۵۸).

دهه‌ها نقش‌برجسته صخره‌ای پراکنده در مناطق مختلف کشف شده‌اند که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به تنگ سروک I-V، خونگ نوروزی، خونگ یارعلی‌وند، خونگ کمال‌وند، تنگ بتان، بردت کوه تینا، کوه تاراز، یه شوه‌الگی، شیرینو موری، بردگوری جنگه، شیوند و ... اشاره کرد (محمدی‌فر، ۱۳۹۴: ۲۰۰)؛ از این میان، محوطه تنگ سروک دارای بیشترین تعداد نقش‌برجسته و کتیبه است. مضامین این نقوش شامل صحنه‌هایی از اعطای قدرت به سلسله جدید (آردی‌ها) توسط خدایان محلی، قربانی کردن، ادای احترام به پادشاه یا خدایان، شکار، نبرد سواران و ضیافت است. به‌طور کلی اکثر مضامین کلیدی هنر صخره‌ای الیمایی در تنگ سروک مجسم شده‌است (Salaris, 2017: 259).

فهرستی از نقش‌برجسته‌های الیمایی به همراه مکان و موضوع آن‌ها در جدول ۲ قابل مشاهده است.

جدول ۳-۲-۱- نقش برجسته‌های الیمایی (مرادی‌نوروزی، ۱۳۹۲؛ پزشکی، ۱۳۹۹)

نقش برجسته	مکان	موضوع
استل اردوان و خواسک	شوش	غیرمذهبی، ادای احترام و اعطای منصب
تنگ بتان (شیمبار)	اندیکا	مذهبی، پرستش و احترام
تنگ سروک V-I	لیکک	ادای احترام و اعطای منصب، جنگ‌سواران، شکار، بزم، صحنه‌های مذهبی
خونگ اژدر (خونگ نوروزی) II-I	ایذه	ادای احترام و اعطای منصب، صحنه نیایش و آیینی
خونگ کمال‌وند	ایذه	غیرمذهبی، صحنه ترکیبی
خونگ یارعلی‌وند	ایذه	غیرمذهبی، ادای احترام و اعطای منصب
کوه تاراز	اندیکا	غیرمذهبی، ادای احترام و اعطای منصب
شیوند	ایذه	غیرمذهبی، صحنه ترکیبی
شیرینو موری	کوهرنگ	غیرمذهبی، ادای احترام و اعطای منصب
یه‌شوه‌الگی	کوهرنگ	مذهبی، پرستش و احترام
بردیت کوه تینا	چلوار	غیرمذهبی، بزم
دیودی	لالی	غیرمذهبی، شکار
سرهانی	باغ ملک	غیرمذهبی، پرستش و احترام
سنگ ماهی	اندیکا	غیرمذهبی، بزم
کلگه زرین	مسجدسلیمان	مذهبی، قربانی
تیسینون	ایذه	مذهبی، صحنه نیایش و آیینی
مورد تنگ‌زیر	ایذه	غیرمذهبی، بزم
بردگوری جنگه	ایذه	غیرمذهبی، بزم
بردگوری دره دژ	ایذه	مذهبی، پرستش و احترام
بردگوری فالج	ایذه	غیرمذهبی، بزم
بردگوری کچوز	کوهرنگ	غیرمذهبی، شکار
بردگوری چوزه	لالی	غیرمذهبی، بزم

۳-۳- کتیبه‌های الیمایی

دسته‌ای دیگر از داده‌های باستان‌شناسی مهم در شناخت این دوره، کتیبه‌های متعددی هستند که در محدوده قلمروی الیمایی به‌دست آمده‌اند. غیر از یادداشت‌های نجومی بابلی که مهم‌ترین کتیبه‌ها در مطالعات الیمایی محسوب می‌شوند، بیش از ۳۰ کتیبه از شوش کشف شده است که حدود ۹ عدد به دوره دیادوخی و سلوکی و مابقی به دوره پارتی تعلق دارند. این کتیبه‌ها اطلاعات مفیدی در خصوص وضعیت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و همچنین مذهبی شوش در اختیار می‌گذارند. در ۵ کتیبه یافت شده از الهه نانایا نام برده و یا به آن اشاره شده است (پاتس، ۱۳۹۵: ۵۶۵-۵۵۴). از دیگر کتیبه‌های مهم یافت شده در شوش باید به استل اردوان، آخرین پادشاه اشکانی و خواسک، ساتراپ شوش اشاره کرد که به پیشنهاد برخی محققان می‌توانسته نماینده مقتدر حاکم الیمایی بوده باشد (همان: ۶۱۵). افزون بر شوش، کتیبه‌های دیگری نیز در محوطه‌های برده‌شونده، سرم سجد، تنگ سروک، تنگ‌بتان، خونگ اژدر، خونگ یارعلی‌وند، خونگ کمال‌وند و موردتنگ‌زیر به خطوط آرامی و نوعی از خط آرامی میانه یافت شده است (Salaris, 2017: 261). در قطعه‌ای از یک کتیبه در پالمیر نیز از شوش و ارد که نام دست‌کم سه شاه متفاوت الیمایی در سده دوم م. است، سخن به میان آمده است (پاتس، ۱۳۹۵: ۶۱۵).

۳-۴- سکه‌های الیمایی

در میان داده‌های باستان‌شناسی، سکه‌ها از اهمیت ویژه‌ای در ارائه فهرست شاهان الیمایی و تقدم و تأخر آنان برخوردارند. برخی از این شاهان تنها از سکه‌های شان شناخته می‌شوند (محمدی‌فر و خونانی، ۱۳۹۶: ۱۵۷)؛ با این وجود سکه‌شناسی الیمایی هنوز حوزه مطالعاتی چالش‌برانگیزی است و مشکلاتی از قبیل امکان انتساب یک سکه به چند شاه وجود دارد؛ سکه‌ها همچنین می‌توانند

اطلاعاتی از شرایط فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و مذهبی این دوره فراهم‌آورند. بیشتر این سکه‌ها به صورت تصادفی یا از حفاری‌های غیرمجاز و فقط در چند محوطه نظیر برده‌نشاند، شمی، مسجدسلیمان، دستوا، تپه گلکه، صالح‌داوود و گالاک از طریق فعالیت‌های باستان‌شناسی به‌دست‌آمده‌اند. جنس آن‌ها غالباً مس بوده و درصد سکه‌های نقره بسیار کمتر است و هیچ سکه طلایی تاکنون به‌دست نیامده‌است (حسینی‌سریشه و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۳).

شاهان الیمایی از اواسط قرن دوم پ.م. تا اوایل دوره ساسانی به ضرب سکه پرداختند. این سکه‌ها از دوره کامناسکیرس اول (۱۴۵-۱۴۷ پ.م.) تا سوم (۸۵-۸۲/۱ پ.م.) برگرفته از سنت سلوکیان و با خط یونانی است (Le Rider, 1965: 288-289). از زمان کامناسکیرس چهارم به بعد (حدود ۸۲/۱-۷۶/۵ پ.م.) تصاویر سکه‌ها تغییراتی کرده و تمایل به شمایل‌نگاری پارتی در آن دیده‌می‌شود (Hansman, 1990: 2) و تا پایان حکومت الیمایی همین سبک ادامه می‌یابد؛ اما خط استفاده‌شده روی سکه تا دوره ارد اول (۷۵-۵۸ م.) از دوره دوم شاهان الیمایی هنوز یونانی بوده و برای اولین‌بار در این دوره (۵۸ م.) به خط آرامی تغییر می‌یابد و چهره‌ها نیز به صورت بومی‌تر و با مو و ریش انبوه دیده‌می‌شوند (محمدی‌فر و خونانی، ۱۳۹۶: ۱۵۹-۱۵۸).

سکه‌ها به نقوش و نمادهای سیاسی چون تصویر پادشاه و نمادهای مرتبط با خاندان الیمایی مزین است. در بسیاری موارد، این نمادها هنوز به درستی تعبیر نشده‌اند. در پشت سکه‌ها نیز تصاویر متنوعی مانند خدایان یونانی، الهه‌های محلی، شاه پیشین یا ولیعهد شاه، خطوط موازی و متقاطع، پرندگان و... به‌کاررفته‌است؛ در ابتدا نوشته‌هایی به خط یونانی و سپس به خط آرامی شامل نام پادشاه و گاهی القاب او درج شده‌است؛ همچنین نماد ضربخانه و تاریخ ضرب در پشت برخی از این سکه‌ها حک شده‌است (حسینی‌سریشه و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۹-۳۸). با بررسی علائم سکه‌ها، دست‌کم نام و نشانه هفت شهر الیمایی قابل شناسایی است که برخی از آن‌ها در سکه‌های پارتی نیز ضرب شده‌اند (پاکزادیان، ۱۳۸۶: ۴۳).

۴- پژوهش‌های معاصر

نخستین توجهات به آثار الیمایی را می‌توان در قرن ۱۹ م. در سفرنامه‌های افرادی چون اوستین هنری لایارد یافت؛ او در سال ۱۸۴۱ م. از دره شیمبار، خونگ اژدر و دشت مالمیر دیدن کرده و توضیحاتی از این نقوش را در اثر خود با عنوان «شرحی بر استان خوزستان» (Layard, 1846) و توصیفات کاملی از منطقه الیمایی و ساکنان آن در کتاب «ماجراهای اولیه در ایران، شوش و بابل» ثبت کرد (لایارد، ۱۳۶۷). بارون دوبود نیز اولین کسی بود که در سال ۱۸۴۱ م. نقوش برجسته تنگ سروک را کشف و طرح‌هایی از برخی نقوش ارائه کرد (De Bode, 1845). ژکیه^{۱۸} عضو هیأت باستان‌شناسان فرانسوی در شوش در سال ۱۸۹۸ م. نیز از نقش برجسته خونگ اژدر بازدید و اولین طرح از آن را ترسیم کرد؛ ولی آن را به اشتباه متعلق به دوره ساسانی دانست (واندنبرگ و شیپمن، ۱۳۸۹: ۳۹). میرزا حسن حسینی‌فسایی و فرصت‌الدوله شیرازی نیز از نخستین ایرانیانی بودند که در دوره ناصرالدین شاه از برخی نگارندها از جمله تنگ سروک دیدن و طرح‌هایی از آن ترسیم کردند (مهرکیان، ۱۳۷۵). کندوکاوه‌های مارک اورل اشتاین در شمی، نام آن را بر سر زبان‌ها انداخت. تخته‌گاه شمی برای اولین‌بار در سال ۱۹۳۶ م. توسط اشتاین کاوش شده و نتایج آن در کتابی به چاپ رسید (Estein, 1940). می‌توان گفت پژوهش‌های باستان‌شناسی الیمایی با کاوش‌های گیرشمن در برده‌نشاند در سال‌های ۱۹۴۷ و ۱۹۶۴-۱۹۶۶ م. و سرمسجد در سال‌های ۱۹۴۸ و ۱۹۶۸-۱۹۷۲ م. وارد مرحله جدیدی شد. وی نتایج کاوش‌های خود را در دو جلد از مجموعه «خاطرات کاوش هیئت فرانسه در ایران»^{۱۹} منتشر کرد (Ghirshman, 1976) و مباحث نوینی را در خصوص معماری و مذهب الیمایی‌ها گشود. در سال ۱۹۶۳ م. والتر هینتس^{۲۰} موفق به کشف نقوش برجسته خونگ یارعلی‌وند و خونگ کمال‌وند در فاصله دو کیلومتری خونگ اژدر شد (واندنبرگ و شیپمن، ۱۳۸۹: ۴۶). در سال ۱۹۶۲ م. بیوار و گوپین از محوطه تنگ سروک بازدید کردند. گوپین در این محوطه و فضای بالای آن مجموعه‌های ساختمانی عظیمی را شناسایی کرده و آن را معبدی الیمایی تشخیص داد (Guépin, 1965-1966). بیوار نیز در بازدید خود از دره شیمبار و تنگ بتان از کتیبه‌ها و مجسمه‌هایی که ثبت نشده‌بودند، بازدید و نتایج مطالعات خود را به همراه شاکد در مقاله‌ای تحت

¹⁸ G. Jéquier

¹⁹ Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran

²⁰ Walther Hinz

عنوان «کتیبه‌های شیمبار» منت شرکرد (Bivar & Shaked, 1964)؛ سپس واندنبرگ و شیپمن هر یک با بررسی‌های گسترده خود در دهه‌های ۸۰-۱۹۷۰ م. آثار مکشوف قبلی را بازدید و نقوش برجسته دیگری از جمله بردبت کوه تینا، کوه تاراز و تیسون را کشف کردند و حاصل بررسی‌های خود را در اثری به نام «نقوش برجسته منطقه الیمایی در دوران اشکانی» در سال ۱۹۸۵ م. منتشر کردند (واندنبرگ و شیپمن، ۱۳۸۹)؛ این کتاب نخستین اثری است که به صورت مجزا به هنر صخره‌ای الیمایی و طبقه‌بندی آن پرداخته و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هانسمن در ۱۹۶۶ م. با هدف جستجوی مکان سلوکیه هدیفون (پایتخت اصلی الیمیایان)، پیرامون رود جراحی سفلی بررسی‌هایی انجام داد و به کمک عکس‌های هوایی، محوطه جانی شین در ساحل جراحی را به عنوان مرکز اصلی شاهک‌نشین الیمایی معرفی کرد (Hansman, 1978). در سال ۱۳۴۷ ه.ش گمانه‌زنی علی‌اکبر سرفراز در محوطه ماهی‌بازان یا دستوا در نزدیکی شوشتر منجر به کشف یک آرامگاه الیمایی شد (سرفراز، ۱۳۴۸)؛ او همچنین در ۱۳۵۲ ه.ش در تپه کلگه در جنوب مسجد سلیمان گمانه‌زنی کرده و بقایای معماری یک معبد را به دست آورد (سرفراز، ۱۳۵۷). ارنی هرینک نقوشی در سردر معبد جنوبی پالمیری در خارک شنا سایی کرد (Haerinck, 1975) که از نظر الگوهای تصویری و سبک شناختی شباهت قابل توجهی با آثار الیمایی سده دوم تا اوایل سده سوم م. در تنگ سروک دارند (محمدی‌فر و خوانانی، ۱۳۹۶: ۱۶۱). پس از وقفه ناشی از انقلاب سال ۱۳۵۷ ه.ش، بررسی‌ها در کوه‌های بختیاری توسط محققان ایرانی ادامه یافت. جعفر مهرکیان از سال ۱۳۶۱ ه.ش با بررسی در ایذه و کوه‌های بختیاری، به مطالعه نقوش صخره‌ای و محوطه‌های الیمایی پرداخت و موفق به کشف نقوش برجسته شیوند، موردتنگ‌زیر، شیرینو موری، شوه‌الگی، چوزه، جنگه و فاله شد (Mehrkian, 2001). مهدی رهبر در ۱۳۶۵ ه.ش به کاوش در گلالک شوشتر پرداخت و پنج آرامگاه سردابه‌ای کشف کرد که با توجه به آثار و سکه‌های یافت شده آن‌ها را منسوب به الیمیایان می‌دانند (رهبر، ۱۳۷۶). احمد حیدری در ۱۳۷۶ ه.ش در منطقه جنگه در کوهستان‌های بخش سوسن شهرستان ایذه مجموعه‌ای از آثار الیمایی از جمله دخمه دره دز و نقش برجسته درون آن، حوض‌ها و چاه‌های سنگی در کله‌دیزی را شنا سایی کرد (حیدری، ۱۳۷۷: ۲۰۹-۲۰۴). رهبر طی دو فصل در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۸۲ ه.ش آرامگاه دیگری را در روستای صالح‌داوود نزدیک ایوان کرخه کاوش کرد که حاوی اطلاعات مفیدی در زمینه باورهای مذهبی، فرهنگی و اقتصادی الیمایی بود (رهبر، ۱۳۷۸: ۱۳۸۲). در بررسی‌های نظام‌مند جنوب خوزستان که در سال ۱۹۷۳ م. توسط ونکه (Wenke, 1975; 1981) صورت گرفت، بقایایی از استقرارهای الیمایی به دست آمد. عزیزاده نیز در سال ۱۹۸۵ م. در پژوهشی که بر پایه یافته‌های حاصل از بررسی مک کاوون^{۲۱} در سال ۱۹۴۸ م. انجام شده بود، تعدادی از استقرارهای شنا سایی شده در خوزستان را به الیمیایان منسوب کرد (Alizadeh, 1985). در کاوش علی‌بیگی در سال ۱۳۸۹ ه.ش در محوطه پارتی بیستون یک سکه الیمایی کشف شد (علی‌بیگی، ۱۳۸۹). این سکه و سکه‌های اندکی که در کاوش‌های کامبخش‌فرد در کنگاور به دست آمد، نفوذ شاهان الیمایی در این نواحی را تأیید می‌کند (محمدی‌فر و خوانانی، ۱۳۹۶: ۱۶۱). در همین سال، در بررسی‌های حوضه آبگیر سد گتوند علیا دو محوطه گورستانی قلعه شیا س و کناره‌شستلیک منتسب به دوره اشکانی در ایالت الیمایی در جنوب شرقی شهرستان لالی کشف شد (عزیزی‌خرانقی و دیگران، ۱۳۸۹).

از پژوهش‌های مهم دهه اخیر می‌توان به بررسی هیئت مشترک باستان‌شناسی ایران و ایتالیا به سرپرستی مهرکیان و مسینا^{۲۲} در اوایل دهه ۱۳۹۰ ه.ش در منطقه ایذه اشاره کرد که با هدف دستیابی به داده‌های جدید، با استفاده از روش پیمایش سنتی و فناوری‌هایی چون اسکن لیزری صورت گرفت (مهرکیان و مسینا، ۱۳۹۱: ۱۳۹۳)؛ همچنین در یک بررسی سطحی که توسط باورسائی و همکاران در سال ۱۳۹۰ ه.ش در تل رضوان در جنوب شرق رامشیر صورت گرفت، بقایایی از تدفین‌های تابوتی پراکنده و سکه‌های مسی منتسب به الیمایی به دست آمد (باورسائی و دیگران، ۱۳۹۴). در سال ۱۳۹۱ ه.ش نیز شهرستان‌های مسجد سلیمان و اندیکا توسط سرداری‌زارچی و همکاران مورد بررسی قرار گرفت که اطلاعات بیشتری در خصوص استقرارهای الیمایی فراهم کرد (سرداری‌زارچی و دیگران، ۱۳۹۳).

در کنار کاوش‌های باستان‌شناسی، پژوهش‌های دنیل پاتس را می‌توان نقطه عطفی در مطالعات الیمایی به حساب آورد. وی از تداوم فرهنگ ایلامی در بستر فرهنگ الیمایی سخن به میان آورده و در کتاب خود با عنوان «باستان‌شناسی ایلام» فصلی را به

²¹ McCown

²² Vito Messina

بررسی جامع الیماییان اختصاص داده است (پاتس، ۱۳۹۵). پژوهش مهم دیگری، گردآوری و تدوین مقاله‌ای^{۲۳} در خصوص اطلاعات مربوط به الیماییان در منابع بابلی است که با آن شارجلد سوم کتاب «یادداشت‌های نجومی بابلی»^{۲۴} در دسترس قرار گرفته بود (Potts, 2002). از معدود منابع دیگری که به بررسی کامل تاریخی الیماییان پرداخته است، می‌توان به اثر رحیم شایگان^{۲۵} اشاره کرد که بخشی از آن را به تاریخ الیمایی اختصاص داده است. او در نگارش این فصل بیشتر از منابع مکتوب به ویژه بابلی استفاده کرده و اشارات اندکی به داده‌های باستان‌شناسی داشته است (Shayegan, 2011). یکی دیگر از پژوهش‌های دهه اخیر، رساله دکتری دیوید سالاریس است که تمدن الیمایی و قلمروی آن را از منابع گوناگون چون متون تاریخی، محوطه‌ها، آثار معماری، هنر صخره‌ای، سکه و ... مورد بررسی قرار داده است (Salaris, 2017) و از این منظر پژوهشی ارزشمند است.

برجسته‌ترین جنبه هنر الیمایی را می‌توان هنر صخره‌ای دانست که تاکنون توسط محققان متعددی مورد بررسی قرار گرفته است. دو منبع جامع در این خصوص، اثر کوامی تحت عنوان «هنر یادمانی ایران در دوره پارتی» (Kawami, 1987) و همچنین کتاب دو جلدی «مجموعه سازی در امپراتوری اشکانی» اثر هانس متیسن است که بررسی دقیقی از نقش برجسته‌های الیمایی ارائه می‌دهد (Mathiesen, 1992). محمدی‌فر نیز در کتاب خود^{۲۶} بخشی از فصل هنرهای اشکانی را به بررسی نقش برجسته‌های الیمایی اختصاص داده است (محمدی‌فر، ۱۳۹۴)؛ همچنین مرادی‌نوروزی در رساله دکتری خود در سال ۱۳۹۰ ه.ش نقوش برجسته استان‌های خوزستان، چهارمحال و بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد را شناسایی، معرفی و طبقه‌بندی کرده است (مرادی‌نوروزی، ۱۳۹۲).

مذهب الیمایی‌ها از دیگر موضوعاتی است که توسط محققان مورد پژوهش قرار گرفته است؛ از آن میان می‌توان به پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رضایی‌نیا (۱۳۸۳)، سالاریس (2014) و حکمتی‌نیا (۱۳۹۵) اشاره کرد که با بررسی شواهد باستان‌شناسی و منابع مکتوب به مطالعه مذهب الیماییان پرداخته‌اند. روحانی‌رانکوهی و همکاران نیز در مقاله‌ای به بررسی معماری مذهبی الیماییان در سه محوطه مهم مسجد سلیمان، برده‌ن شلنده و کال‌چندار شمی پرداخته‌اند (Rouhani et al., 2023). محمدی‌فر و همکاران نیز در پژوهشی جدید آرامگاه‌های منسوب به الیماییان را گونه‌شناسی و طبقه‌بندی کرده‌اند (محمدی‌فر و دیگران، ۱۴۰۲).

یکی از جنبه‌های مطالعات الیمایی همان‌گونه که ذکرش گذشت، مطالعات سکه‌شناسی است؛ نخستین پژوهش در این خصوص توسط الوت دولافویه^{۲۷} در سال ۱۹۰۵ م. در اثری تحت عنوان «سکه‌های الیمایی»^{۲۸} منتشر شد (محمدی‌فر و خوانانی، ۱۳۹۶: ۱۵۷). هیل نیز در سال ۱۹۲۲ م. کاتالوگی از سکه‌های یونانی عربستان، میان‌رودان و ایران منتشر کرد که تعدادی از سکه‌های الیمایی را نیز شامل می‌شد (Hill, 1922). اوژه^{۲۹}، لورایدرد^{۳۰} و کوریل^{۳۱} در سال ۱۹۷۹ م. سکه‌های مکشوفه از مسجد سلیمان و برده‌ن‌شانده را مورد مطالعه قرار دادند (Augé et al., 1979). یکی دیگر از پژوهشگران مهم این حوزه دیوید سلوود است که حاصل پژوهش او در سال ۱۹۸۳ م. به صورت بخشی تحت عنوان «دولت‌های کوچک جنوب ایران» در کتاب تاریخ ایران کمبریج چاپ شد (سلوود، ۱۳۸۰). غلامرضا فرهادآثار در سال ۲۰۰۴ م. مقاله مهمی تحت عنوان «گاهشمار سکه‌های اولیه الیمایی» به چاپ رساند (Assar, 2004-2005). ونت‌هاف نیز در سال ۲۰۰۷ م. کاتالوگی از سکه‌های الیمایی منتشر کرد (Van't

²³ Five episodes in the history of Elymais, 145-124 B.C.: New data from the astronomical diaries

²⁴ Sachs, A. J., & Hunger, H. (1996). *Astronomical diaries and related texts from Babylonia: Volume III, Diaries from 164 B.C. to 61 B.C.* Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

²⁵ Arsacids and Seleucids: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia

²⁶ باستان‌شناسی و هنر اشکانی

27 Allotte de la Fuyë

28 Les Monnaies de l'Élymaïde

29 Christian Augé

30 Georges Le Rider

31 Raoul Curiel

(Haaff, 2007). تنی چند از محققان داخلی نیز پژوهش‌هایی در خصوص سکه‌شناسی الیمایی انجام داده‌اند که از آن میان می‌توان به سرفراز و آوزرمانی (۱۳۸۷)، حسن پاکزادیان (۱۳۸۶) و حسینی‌سربیشه و دیگران (۱۴۰۰) اشاره کرد. در خصوص مطالعات زبان‌شناسی که منحصر بر روی متون و کتیبه‌های الیمایی تمرکز کرده‌اند، می‌توان از پژوهش‌های هنینگ^{۳۲} (1952)، بیوار و شاکد^{۳۳} (1964)، اسنیر^{۳۴} (1965) و پژوهش گزلا^{۳۵} (2008) یاد کرد.

نتیجه‌گیری

آن‌گونه که ذکرش گذشت، منابع مکتوب و شواهد مادی متعددی در خصوص الیمیایان موجود است که هرکدام می‌تواند در شناخت بخشی از ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و هنری این شاهی مستقل و قلمروی آن راهگشا باشد. متون تاریخی به‌ویژه نوشته‌های مورخان یونانی و رومی یکی از منابع اصلی مطالعات الیمایی‌اند؛ اما محققان در استفاده از این منابع با چالش‌هایی مواجه‌اند که از آن جمله می‌توان به پراکندگی مطالب و سکوت کامل این منابع در برخی بازه‌های زمانی اشاره کرد؛ همچنین به دلیل ماهیت سیاسی و عدم آشنایی کامل مورخان با این منطقه و نیز دوره فترت میان بروز وقایع با زمان نگارش‌شان، این نوشته‌ها خالی از تعصب، یکجانبه‌نگری‌های ایدئولوژیک و اشتباهات عمدی یا سهوی ناشی از بازنویسی‌های مکرر نیستند؛ به‌طوری‌که در استفاده از آن‌ها باید جانب احتیاط را رعایت کرد. دیگر منابع کلاسیک مانند متون چینی، یهودی، یادداشت‌های نجومی بابلی، متون اسلامی، سریانی و کتب مقدس می‌توانند در تصحیح یا تکمیل منابع یونانی و رومی به‌کار آیند. در کنار نوشته‌های مورخان، وقایع‌نگاران و جغرافی‌دانان، بخشی از آثار مادی این دوره که دارای ارزش بالای تاریخی‌اند، طی کاوش‌های باستان‌شناسی به دست آمده‌اند؛ یکی از مهم‌ترین این یافته‌ها، سکه‌های شاهان الیمایی است که از طریق آن‌ها می‌توان به اطلاعاتی در خصوص وضعیت سیاسی و گاه‌شماری پادشاهان، باورهای فرهنگی، مذهبی، شرایط اقتصادی و هنری شان پی‌برد؛ با این وجود مطالعات سکه‌شناسی الیمایی با چالش‌هایی چون دشواری انتساب قطعی به یک پادشاه و یا تناقض با منابع مکتوب مواجه‌اند.

افزون بر این، محوطه‌های الیمایی متعددی با آثار منقول و غیرمنقول در منطقه جنوب غرب ایران شناسایی و کاوش شده‌است؛ هرچند تمرکز اکثر این کاوش‌ها در مناطق کم‌ارتفاع و مراکز بزرگ شهری این منطقه بوده و فقدان کاوش‌های هدفمند، به‌ویژه در مناطق مرتفع‌تر کوه‌های بختیاری، دانش ما را از این محدوده قلمرویی الیمیایان عقیم کرده‌است. این ساکنان زاگرس، در منطقه استقرار خود یادمان‌های مختلفی برجای نهادند که هرچند در ابتدا متأثر از هنر ایلامی، هلنی و پارتی بود، اما در نهایت منجر به خلق هنر خاص الیمایی شد. مردم این منطقه خود را محدود به پیروی منفعلانه از سنت‌های پیشینیان و معاصران شان نکردند؛ بلکه از این سنت‌های هنری در راستای برآورده کردن نیازهای خود با رویکردی نوآورانه و ترکیبی بهره‌جستند. مطالعه دو جنبه مهم هنر الیمایی یعنی معماری و هنر صخره‌ای که تا کنون پربسامدترین هنر کشف شده الیمایی بوده‌اند، در شناخت افکار، قوانین، هنجارهای اجتماعی، مذهب، روابط با سایر اقوام و ملل و در نهایت هویت این تمدن راهگشا بوده و خواهد بود. دانش‌افزایی نسبت به این تمدن و ابهام‌زدایی از وجوه مختلف آن، با تمرکز صرف بر یک یا چند منبع اطلاعاتی میسر نمی‌شود و همین امر، ضرورت آشنایی با جمیع منابع موجود و نیز هم‌سنجی و راستی‌آزمایی شان با یکدیگر برای درک بهتری از وجوه چندگانه این شاهک‌نشین مستقل را عیان می‌سازد.

منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۹۰). *تاریخ هنر باستان*. تهران: سمت.
- ابن‌اثیر، عزالدین (۱۳۷۰). *تاریخ کامل*. ترجمه سید محمدحسین روحانی. تهران: اساطیر.
- ابن‌حوقل، محمدبن علی (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل*. ترجمه جعفر شعار. تهران: امیرکبیر.

- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۴۰). *مسالك و ممالك*. به اهتمام ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- باورسائی، عباس؛ سروش‌نیا، مجید؛ مافی، فرزاد و سلطانی، ایوب. (۱۳۹۴). «تل رضوان، محوطه نو یافته الیمایی در جنوب شرق خوزستان». *دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران*، ۲۵ آبان ۱۳۹۴، مشهد.
- پاتس، دنیل تی (۱۳۹۵). *باستان‌شناسی ایلام*. ترجمه زهرا باستی، تهران: سمت.
- پاکزادیان، حسن (۱۳۸۶). *سکه‌های الیمایی*. تهران: حسن پاکزادیان.
- پز شکی، زهرا (۱۳۹۹). «سنجش تطبیقی نگارنده‌های الیمایی». *پنجمین کنفرانس بین‌المللی زبان، ادبیات، تاریخ و تمدن*، ۲۵ اسفند ۱۳۹۹، تفلیس، گرجستان.
- جعفری‌دهقی، محمود (۱۳۸۲). *بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان*. تهران: سمت.
- جهانگیرفر، میلاد؛ گشتاسب، فرزانه (۱۳۹۵). «عیلام و عیلامیان در کتاب مقدس». *پژوهشنامه/ادیان*، ۱۰(۲): ۲۷-۶۰.
- حسینی سربیشه، بهزاد؛ خادمی‌ندوشن، فرهنگ؛ هژبری‌نوبری، علیرضا (۱۴۰۰). «تحلیل باستان‌شناختی سکه‌های دوره الیمایی در بازه زمانی (۸۵ پ. م-۲۳۴ م.)». *بارویکرد سیاسی و اقتصادی براساس آنالیز عنصری سکه‌ها: طیف سنجی به روش PIXE*. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱(۳۱): ۳۱-۵۲.
- حکمتی‌نیا، اکرم (۱۳۹۵). *مطالعه مذهب، مراکز دینی و مقدس الیماییان براساس منابع مکتوب و مدارک باستان‌شناسی*. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- حیدری، احمد (۱۳۷۷). «آثار الیمایی در ارتفاعات سوسن (ایذه)». اثر، ۳۰-۳۹: ۲۳۲-۲۰۴.
- ده‌پهلوان، مصطفی (۱۳۹۱). *نقش و تأثیر هلنیسم در تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی و هنری ایران فرهنگی عصر سلوکی و اشکانی براساس یافته‌های باستان‌شناسی، منابع کلاسیک و متون موازی*. پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تهران.
- رضایی‌نیا، عباس (۱۳۸۳). «دست‌آورد پژوهش‌های الیمایی در استان خوزستان». *مجموعه مقالات دومین همایش ملی ایران‌شناسی*: ۲۵۳-۲۴۱.
- روحانی‌رانکوهی، مانا (۱۳۹۶). «معرفی سازه‌های آیینی الیماییان». *پژوهش در هنر و علوم انسانی*، ۲(۲): ۳۱-۵۰.
- رهبر، مهدی (۱۳۷۶). «کاوش باستان‌شناسی در گالاک شوشتر». *یادنامه گردهمایی باستان‌شناسی ایران پس از انقلاب اسلامی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور: ۲۰۸-۱۷۵.
- رهبر، مهدی (۱۳۷۸). *فصل اول کاوش‌های باستان‌شناسی صالح‌داود*. پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- رهبر، مهدی (۱۳۸۲). *فصل دوم کاوش‌های باستان‌شناسی صالح‌داود*. پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- سرفراز، علی‌اکبر (۱۳۴۸). «شهر تاریخی دستوا در شوشتر». *باستان‌شناسی و هنر ایران*، ۴: ۷۲-۷۹.
- سرفراز، علی‌اکبر (۱۳۵۷). «آیا مسجد سلیمان یک نیایشگاه مهری است؟». *بناهای تاریخی ایران*، ۱: ۴۷-۴۱.
- سرفراز، علی‌اکبر؛ اورزمانی، فریدون (۱۳۸۷). *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*. تهران: سمت.
- سرداری‌زارچی، علیرضا؛ سلطانی، ایوب و عطاپور، سمیرا (۱۳۹۳). «گسترش فرهنگ الیمایی در کوهپایه‌های مسجد سلیمان و اندیکا». *باستان‌پژوهی*، ۸(۱۶): ۶۴-۷۹.
- سلوود، دیوید (۱۳۷۷). «دولت‌های کوچک جنوب ایران». در احسان یارشاطر، *تاریخ ایران کمبریج*، جلد سوم. ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر: ۴۱۸-۴۰۱.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوك)*، جلد ۲. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- عزیزی‌خرانقی، محمدحسین؛ ناصری، رضا و منتظرظهوری، مجید (۱۳۸۹). «گورستان‌های نو یافته الیمایی در شمال خوزستان». *پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس*، ۲(۳): ۹۳-۱۱۰.
- علی‌بیگی، سجاد (۱۳۸۹). «از سرگیری پژوهش‌های باستان‌شناسی در محوطه پارتی بیستون». *پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس*، ۲(۳): ۷۰-۳۹.
- لابارد، اوستن هنری (۱۳۶۷). *سفرنامه لایارد یا ماجراهای اولیه در ایران*. ترجمه مهرداد امیری، تهران: وحید.
- محمدی‌فر، یعقوب (۱۳۹۴). *باستان‌شناسی و هنر اشکانی*. تهران: سمت.
- محمدی‌فر، یعقوب؛ خوانی، علیرضا (۱۳۹۶). «مروری بر مطالعات الیمایی». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۷(۱۲): ۱۵۱-۱۷۴.
- محمدی‌فر، یعقوب؛ روحانی‌رانکوهی، مانا؛ مهرکیان، جعفر و مسینا، ویتو (۱۴۰۲). «گونه شناسی معماری آرامگاه‌های الیمایی». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۷(۲۶): ۹۷-۱۱۸.

- مرادی نوروزی، نورالله (۱۳۹۲). *تحلیل باستان‌شناختی هنر صخره‌ای الیماییان*. پایان‌نامه دکتري، دانشگاه تربیت مدرس.
- مهرکیان، جعفر (۱۳۷۵). «پیشینه پژوهش در نگارندهای سنگی و صخره‌ای ایران». *باستان‌شناسی و تاریخ*، ۱۰ (۲): ۵۴-۶۱.
- مهرکیان، جعفر؛ مسینا، ویتو (۱۳۹۱). *نخستین فصل کاوش باستان‌شناسی ایران و ایتالیا در خوزستان (ششمین برنامه)*. پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- مهرکیان، جعفر؛ مسینا، ویتو (۱۳۹۳). *کل‌چندار: بررسی باستان‌شناسی شمی، پنجمین فصل پژوهش‌های باستان‌شناسی هیئت مشترک ایران و ایتالیا در خوزستان*. پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- واندنبرگ، لویی؛ شپپمن، کلاوس (۱۳۸۹). *نقوش برجسته منطقه الیمایی در دوران اشکانی*. ترجمه یعقوب محمدی‌فر و آزاده محبت‌خو، تهران: سمت.

References

- Agha-Aligol, D., Jafarizadeh, M., Rahbar, M., & Moradi, M. (2019). "Elemental composition of glass beads excavated from Saleh Davoud tombs in Susa by micro-PIXE: evidences of trade of glass artifacts during the Parthian period". *Journal of Research on Archaeometry*, 5(1): 143–166. [In Persian] <https://doi.org/10.29252/jra.5.1.143>
- Alizadeh, A. (1985). "Elymaean occupation of lower Khuzestan during the Seleucid and Parthian period: a preproposal". *Iranica Antiqua*, 20: 95-175. <https://doi.org/10.2143/ia.20.0.2014081>
- Assar, G.F. (2004-2005). "History and coinage of Elymais during 150/149-122/121 BC". *Nāme-ye irān-e Bāstān/The International Journal of Ancient Iranian Studies*, 4(2): 27-91. <https://doi.org/10.4000/abstractiranica.26582>
- Augé, C., Curiel, R. & Le Rider, G. (1979). "Terrasses sacrées de Bard-è Néchandeh et Masjid-i Solaiman: les trouvailles monétaires", *MDAI*, 44, Paris.
- Azhand, Y. (2011). *History of ancient art*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Azizi Kharanaghi, M.H., Naseri, R. & Montazer-Zohouri, M. (2010). "New-found Elymaean cemeteries in northern Khuzestan". *Modares Archeological Research*, 2(3): 39-70. [In Persian]
- Bavarsaei, A., Soroushnia, M., Mafi, F. & Soltani, A. (2015). "Tol-e Rezvan: A new-found Elymaean site in southeast Khuzestan". *The Second National Conference on Archaeology of Iran*, October 2015, Mashhad, Iran. [In Persian]
- Bivar, A.D. & Shaked, S. (1964). "The inscriptions at Shīmbārī". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 27(2): 265-290. <https://doi.org/10.1017/s0041977x00095756>
- Bode, C.A.de (1845). *Travels in Luristan and Arabistan*. London: J. Madden and Company.
- Bostock, J. & Riley, H.T. (1855). *The Natural History of Pliny*. London: H. G. Bohn.
- Church, A. J. & Brodribb, W.J. (1884). *Annals of Tacitus*. London: Macmillan and Co.
- Coloru, O. (2021). "Seleucid Iran". In T. Daryaei (Ed.), *The king of the seven climes: A history of the ancient Iranian world (3000 BCE-651 CE)* (pp. 105–125). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004460645_007
- Dehpahlavan, M. (2012). *Analysis of the political and cultural situations of Iran in the Hellenistic period: Based on archaeological finds and historical sources* [Doctoral dissertation, University of Tehran]. [In Persian]
- Geer, R.M. (1947). *Diodorus Siculus: The Library of History, Books XVIII–XIX*. 65. Loeb Classical Library 9. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ghirshman, R. (1976). *Terrasses sacrées de Bard-è Néchandeh et Masjid-i Solaiman*. MDAI, 45, 2 vols. Paris.
- Guépin, J.P. (1965-1966). "A contribution to the location of Ta Azara, the chief sanctuary of Elymais". *Persica*, 2: 19-26.
- Haerincx, E. (1975). "Quelques Monuments funéraires de l'île de Kharg dans le Golfe Persique". *Iranica Antiqua*, 11: 134-167.
- Hansman, J.F. (1967). "Charax and the Karkheh". *Iranica Antiqua*, 7: 21-58.
- Hansman, J.F. (1978). "Seleucia and the Three Douraks". *Iran*, 16: 154-60. <https://doi.org/10.2307/4299655>
- Hansman, J.F. (1990). "Coins and Mints of Ancient Elymais". *Iran*, 28: 5-10. <https://doi.org/10.2307/4299830>

- Heidari, A. (1998). "Elymaean evidence in the heights of Susan (Izeh)". *Athar*, 29-30: 231-204. [In Persian]
- Hekmatinia, A. (2016). *Study on Elymais religion and religious centers on the basis of written and archaeological documents* [Master's thesis, Tarbiat Modares University]. [In Persian]
- Henning, W.B. (1952). "The monuments and inscriptions of Tang-i Sarvak". *Asia Major* 2: 151-178.
- Hill, G.F. (1922). *Catalogue of the Greek coins of Arabia, Mesopotamia and Persia (Nabataea, Arabia Provincia, S.Arabia, Mesopotamia, Babylonia, Assyria, Persia, Alexandrine empire of the East, Persis, Elymais, Characene)*. London: British Museum. <https://doi.org/10.2307/625959>
- Hosseini Sarbisheh, B., Khademi Nodoshan, F. & Hojabri Nobari, A. (2022). "Archaeological analysis of the Elymais coins in the interval (85BC-AD224), with a political and economic approach, based on elemental analysis of coins: PIXE spectroscopy". *Iranian Archaeological Research Journal*, 11(31): 31-52. [In Persian] <https://doi.org/10.22084/NBSH.2017.5456.1226>
- Ibn al-Athir, A. (1991). *The complete history* (Translated from Arabic to Persian by H. Rouhani), Vol 1. Tehran: Asatir press. [In Persian]
- Ibn Hawqal, M. (1987). *Ibn Hawqal's travel account* (Translated from Arabic to Persian by J. Shoar). Tehran: Amir-Kabir press. [In Persian]
- Istakhri, A. E. (1961). *Routes and realms* (I. Afshar, Ed.; Anonymous Persian translation from 5th/6th century AH). Tehran: Elmi Farhangi Publishing Co. [In Persian]
- Jaafari Dehaghi, M. (2003). *Pre-Islamic Iran understanding and critique of historical sources: from the entry of Arians until the collapse of Sassanid empire*. Tehran: The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Islamic Sciences and the Humanities (SAMT). [In Persian]
- Jahangirfar, M. & Goshtasb, F. (2017). Elam and Elamites in the Bible. *Journal of Religious Studies*, 10(2): 27-60. [In Persian] Dor: 20.1001.1.20080476.1396.10.20.2.9
- Jones, H.L. (1917-1932). *The Geography of Strabo*, 8 vols. The Loeb Classical Library, Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Kawami, T.S. (1987). *Monumental art of the Parthian period in Iran*. Acta Iranica: Textes et Mémoires, Vol. 26. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004671478>
- Layard, A.H. (1846). "A description of the province of Khuzistan", *JRGS*, 16: 1-105. <https://doi.org/10.2307/1798222>
- Layard, A.H. (1988). *Early adventures in Persia, Susiana, and Babylonia, including a residence among the Bakhtiyari and other wild tribes before the discovery of Nineveh* (M. Amiri, Trans.). Tehran: Vahid Press. [In Persian]
- Le Rider, G. (1965). *Suse sous les Séleucides et les Parthes*. MDAI, 38, Paris.
- Mathiesen, H.E. (1992). *Sculpture in the Parthian empire, A study in chronology*, vols. I-II, Aarhus: Aarhus University Press.
- Mehrkian, J., (1996). History of research on Iranian bas-reliefs and rock art. *Journal of Archaeology and History*, 10(2): 54-61. [In Persian]
- Mehrkian, J., (2001). "Trois bas-reliefs Parthes dans les monts Bakhtiaris". *Iranica Antiqua*, 36: 293-298. <https://doi.org/10.2143/ia.36.0.109>
- Mehrkian, J., & Messina, V. (2012). *The first season of archaeological excavation of the Iranian-Italian joint expedition (sixth program)* (Unpublished manuscript). Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Mehrkian, J., & Messina, V. (2014). *Kal Chandar: archaeological survey of Shami, the fifth season of archaeological researches of the Iranian-Italian joint expedition* (Unpublished manuscript). Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Mohammadifar, Y. (2015). *The Parthian archaeology and art*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Mohammadifar, Y. & Khonani, A. (2017). A glance at the Elymaean history and archaeology. *Iranian Archaeological Research Journal*, 7(12): 151-174. [In Persian] <https://doi.org/10.22084/NBSH.2017.7876.1535>
- Mohammadifar, Y., Rouhani Rankouhi, M., Mehrkian, J. & Messina, V. (2024). "Architectural typology of Elymaian tombs". *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 7(26): 97-118. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/PJAS.7.26.97>
- Moradi Norozi, N. (2013). *Archeological analysis of rock art of Elymais* [Doctoral dissertation, Tarbiat Modares University]. [In Persian]

- Pakzadian, H. (2007). *The coins of Elymais*. Tehran. [In Persian]
- Paton. W.R. (1922-1927). *Polybius: The histories*, 6 vols. The Loeb Classical Library. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Perrin, B. (1917). *Plutarch lives: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, vol V. The Loeb Classical Library. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Pezeshki, Z. (2022). "Comparative assessment of Elymais rock reliefs". *Paper presented at the The 5th International Conference on Language, Literature, History and Civilization*, March 2021, Tbilisi. [In Persian]
- Pietersma, A., Wright, B.G. (Eds.). (2007). *A New English Translation of the Septuagint (NETS)*. Oxford University Press.
- Potts, D.T. (2002). "Five episodes in the history of Elymais, 145-124 B.C.: New data from the astronomical diaries", In B. Hourcade and P. Huyse (Eds.). *Actes de la 4e Conférence Européenne d'Études Iraniennes*, vol. 1, Paris: 343-356.
- Potts, D.T. (2016). *The archaeology of Elam*. (Z. Basti, Trans.). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Rahbar, M. (1997). "Archaeological excavations in the tombs of Gelalak of Shushtar." In *Memorandum of the Congress of Archeology in Susa* (pp. 175–208). Tehran: Cultural Heritage Organization of Iran. [In Persian]
- Rahbar, M. (2000). *The report of the first season of archaeological excavations in Saleh-Davood Khuzestan* (Unpublished manuscript), Tehran, Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Rahbar, M. (2004). *The report of the second season of archaeological excavations in Saleh-Davood Khuzestan* (Unpublished manuscript), Tehran, Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Rezaeinia, A., (2000). *Parthian religious architecture in Khuzestan* [Master's thesis, University of Tehran]. [In Persian]
- Rouhani Rankohi, S. M. (2017). "Introduction to the Elymaean religious architectures". *Journal of Research in Arts and Humanities*, 4(2): 31-50. [In Persian]
- Rouhani Rankohi, M., Mohammadifar, Y., Merkian, J., & Messina, V. (2023). "Characteristics and style of Elymais religious architecture based on the excavations at Berdandshande, Sarmasjid and Kal-Chendar-Shami". *Iranian Archaeological Research Journal*, 13(37): 203-221.
<https://doi.org/10.22084/NB.2023.27455.2557>
- Salaris, D. (2014). *Space and rite in Elymais: Considerations on Elymaean religious architecture and rock reliefs during the Arsacid period* [Master's thesis, University of Sydney].
- Salaris, D. (2017). *The Kingdom of Elymais (ca. 301 BC–224 AD): A comprehensive analysis of one of the most important minor reigns in southern Iran* [doctoral dissertation, Macquarie University].
- Salehi Fargani, Z. (2018). *Studying Process of Continuity and Affecting of Culture and Civilization of Ancient Elam on Elimais* [Master's thesis, University of Mazandaran]. [In Persian]
- Sardari Zarchi, A., Soltani, A. & Attarpour, S. (2014). "The expansion of the Elymaean culture in the foothills of Masjed-Soleiman and Andika". *Bastan-pazhohi*, New volum, 8(16): 69-79. [In Persian]
- Sarfaraz, A. A. (1969). "The historical city of Dastowa in Shushtar", *Journal of Archaeology and Art of Iran*, 4: 72-79. [In Persian]
- Sarfaraz, A.A. (1978). "Is Masjed-Soleiman a temple of Mehr?". *Historical Monuments of Iran*, 1: 41-47. [In Persian]
- Sarfaraz, A.A. & Avarzmani, F. (2006). *Iranian coins from the early beginning to Zand dynasty*. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Sellwood, D. (2001). *Minor states in southern Iran*. In E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (Vol. 3[2], pp. 401–418) (H. Anousheh Trans.). Tehran: Amir-Kabir Press. [In Persian]
- Shayegan, M. R. (2011). *Arsacids and Sasanians: Political ideology in post-Hellenistic and late antique Persia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stein, A. (1940). *Old routes of western Iran: Narrative of an archaeological journey carried out and recorded*. London: Macmillan & co.
- Tabari, M. (1996). *History of Tabari (The history of the prophets and kings)* (A. Payandeh, Trans.; Vol. 2). Tehran: Asatir Press. [In Persian]
- Thackeray, H. St. J. & Marcus, R. N. (1943). *Josephus: Antiquities of the Jews, book XII-XIV*. The Loeb Classical Library 7, Cambridge (MA): Harvard University Press.

- Vanden Berghe, L., & Schippmann, K. (2010). *Les reliefs rupestres d'Elymaïde (Irān) de l'époque Parthe* (Y. Mohammadifar & A. Mohabatkhou, Trans.). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Van't Haaff, P.A. (2007). *Catalogue of Elymaean coinage, ca. 147 BC- AD 228*. Lancaster and London: Classical Numismatic Group.
- Wenke, R. J. (1975). *Imperial investments and agricultural developments in Parthian and Sasanian Khuzestan: 150 BC to AD 640* [Doctoral dissertation, University of Michigan].
- Wenke, R.J. (1981). "Elymeans, Parthians, and the evolution of empires in southwestern Iran". *JAOS*, 101(3): 303-315. <https://doi.org/10.2307/602592>
- White, H. (1913). *Appian: The Roman history*, vol. II. The Loeb Classical Library, Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Widengren, L. (1971). "The establishment of the Sasanian dynasty in the light of new evidence". In *La Persia nel medioevo* (Quaderno 160, pp. 711-782). Rome: Accademia Nazionale dei Lincei.
- Yardley, J.C. (1994). *Justin: Epitome of the Philippic history of Pompeius Trogus*. Atlanta: Scholars Press.
- Yu, T. (2013). *China and the ancient Mediterranean world: A survey of ancient Chinese sources* (V. H. Mair, Ed.). Sino-Platonic Papers, 242. Department of East Asian Languages and Civilizations, University of Pennsylvania.